

Надія Лемак, Оксана Черевко

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА БРИТАНСЬКОГО КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ ЕДВАРДА ХІТА (1970–1974 рр.)

У статті досліджується політична, економічна й соціальна стратегія консервативного кабінету Е. Хіта, що увійшла у британську історію другої половини ХХ ст. як «тиха революція» Едварда Хіта. Автором визначено основні складові внутрішньополітичного курсу консервативного уряду Е. Хіта, що в подальшому склали ідеологічне підґрунтя тетчеризму.

Ключові слова: *постіндустріальна доба, парламентські вибори, традиційний консерватизм, стратегія, «тиха революція» Едварда Хіта, націоналізовані галузі, тред-юніони, страйкова боротьба, приватизація, корпоративізм.*

Соціальна та економічна криза, що охопила Велику Британію у повоєнні роки, особливо загострилася наприкінці 1960 — на початку 1970-х років. У той час, коли в індустріально розвинутих країнах світу відбувалися докорінні зміни, характерні для постіндустріальної доби, Британія хронічно відставала з реструктуризацією економіки, модернізацією старих галузей промисловості й перебудовою виробничих відносин. Країну вражали масові страйки, що перманентно викликали гостру політичну кризу, оскільки як лейбористські, так і консервативні уряди виявили неспроможність опанувати стихію страйкової боротьби. У країні відчувалася гостра потреба в радикальних соціальних, економічних і політичних реформах.

За таких умов у червні 1970 р. в результаті парламентських виборів до влади у Великій Британії приходить консервативний уряд, очолюваний Е. Хітом.

Під час передвиборної кампанії майбутній прем'єр-міністр виступив із гаслом «модернізації країни» і запропонував Британії комплекс внутрішньополітичних заходів, що передбачав запровадження монетарних важелів регулювання економічних і соціальних відносин для подолання хронічної економічної, соціальної й політичної кризи у країні. Політичний курс Е. Хіта у середовищі політиків, а згодом політологів та істориків назвали «тихою революцією» Едварда Хіта.

Проблема розробки й реалізації основних складових внутрішньополітичної стратегії консервативного уряду Хіта, на жаль, не стала предметом спеціальних історичних досліджень у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників-британістів. Водночас окремі оціночні характеристики внутрішньополітичної діяльності Е. Хіта та очолюваного ним уряду присутні у

наукових доробках західних істориків і політологів Дж. Янга, Р. Росома, Д. Маклейна, А. Семпсона; радянських і російських істориків А. Байкової, К. Виноградова, Е. Городецької, А. Громико, І. Жигалова, С. Перегудова, Н. Степанової, В. Трухановського, К. Худолея; українських дослідників В. Горбика, А. Трубайчука, С. Толстова та ін.

Водночас конкретно-історичний аналіз політичної, економічної й соціальної стратегії консервативного уряду Е. Хіта 1970–1974 рр. і особиста позиція й роль прем'єр-міністра у реалізації обраного курсу, на нашу думку, залишається недостатньо висвітленими у зарубіжній і вітчизняній історіографії.

Навесні 1970 р. в Селдсон Парк затверджено передвиборчий маніфест консервативної партії під назвою «Краще завтра». У своїх мемуарах лідер партії торі Е. Хіт зазначав: «Ми старанно і вкрай напружено працювали над Селдсонським маніфестом, тому що усвідомлювали: завтра має бути краще, аніж сьогодні. У штабі партії панував піднесений настрій, який необхідно було створити у Британії замість пануючого цинізму, що став таким звичним останніми роками. Треба було змінити так багато! І ми були зобов'язані максимально конкретизувати наші наміри»¹.

У результаті парламентських виборів у червні 1970 р. консервативна партія отримала переконливу перемогу — 46,4% голосів виборців і відповідно 330 із 630 місць у Палаті Громад, лейбористи — 43% і 287 місць, ліберали — 7,5% голосів і всього 6 мандатів². Таким способом лідер консерваторів Е. Хіт отримав право на формування уряду.

Основоположні принципи політики, що прагнула реалізувати консервативна партія у результаті приходу до влади, викладені 1967 року в спеціальному документі «За справедливий курс на виробництві». У ньому було запропоновано реалізувати законодавство, що мало радикалізувати методи державного управління, обмежити права профспілок на підприємствах, стати на перешкоді страйкової боротьби, що неухильно знесилювала британську економіку, все більше занурюючи її в перманентну кризу. Через реалізацію ідей, закладених у цьому документі, партія торі прагнула досягти найважливішого, на їх думку, суспільного спокою³. Одним із основних гасел «тихої революції» — сукупність заходів, які праве крило консерваторів, очолюваних Хітом, прагнули реалізувати з приходом до влади задля виведення країни з кризового стану, в який вона все більше занурювалась, було «управляти менше, але краще», гасло, яке Хіт почав реалізовувати ще за кілька років до свого приходу на посаду прем'єра, реорганізовуючи саму консервативну партію⁴.

Головним засобом реалізації задекларованої мети мала стати лінія на «менеджеризацію» державного апарату, залучення власників і менеджерів найбільших монополій і банків до діяльності державних структур. Так,

члени кабінету Хіта на момент його формування обіймали 48 директорських посад у великих промислових корпораціях і банках країни⁵.

У передвиборному маніфесті 1970 р. Е. Хіт зазначав, що успішний уряд — це не лише правильна політика, а й спосіб, в який він її проводить. Упродовж останніх шести років, на його думку, британський народ страждав не лише від поганої політики, а й дешевого і тривіального способу прийняття рішень урядом, що керувався бажанням очолити заголовки завтрашніх газет і недалекоглядністю, тоді як консервативний уряд готовий запропонувати новий стиль управління і відновити найкращі британські традиції в управлінській галузі⁶.

«Я хочу бачити новий та свіжий підхід до прийняття рішень, — зазначав Хіт. — Уряд має керуватися тим, що за кожне своє рішення він відповідальний перед усім населенням країни. Більше того, усі вони мають спиратися на перспективність результатів. Легкі й короткострокові рішення лише тимчасово можуть задовольнити громадськість, але від цього страждатимуть національні інтереси. Саме це ми і спостерігали впродовж останніх років»⁷.

Кардинальні зрушення у стратегії консерваторів передбачали своєю кінцевою метою створення кращої Британії, «Британію, якою ми зможемо пишатись, Британію, в якій майбутні покоління будуть щасливі жити, Британію, якою будуть захоплюватись інші нації», — зазначено у маніфесті⁸.

Воднораз у документі наголошувалось, що необхідно прагнути створити суспільство, в якому матеріальні блага стоятимуть пліч-о-пліч з глибинними цінностями, які сприятимуть підвищенню якості життя⁹.

Консерватори проголошували, що прагнуть того, щоб британці досягли незалежності приватного володіння, більшої свободи вибору, більших можливостей, більшої свободи від державного регулювання й втручання. Так, зокрема у маніфесті зазначено: «Ми вже багато зробили і зробимо ще більше для розвитку демократії власників, але мусимо прийти і до того, щоб кожна людина, кожна сім'я, що досягла певного добробуту, служила б нації так самовіддано, як служить собі». Відповідальна демократія базується на чесному уряді й повазі до закону¹⁰.

Е. Хіт притримувався точки зору, згідно з якою перетворення слід розпочинати з економіки. На його переконання, суть проблеми полягала не в тому, що британці чи їхні уряди багато витрачали, а в тому, що за умов стагнації вони не спроможні були дозволити собі більше. Здорова економіка мала би базуватися на постійному збільшенні кількості робочих місць, неухильному зростанні прибутків та одночасному зниженні цін¹¹.

Лідер консерваторів також акцентував на необхідності суттєвого зниження податку, насамперед податку на прибуток, що буде справедливою винагородою для працюючої частини британського суспільства. Створення

реальної основи для суттєвого зниження податку має ініціювати у британців прагнення до додаткових заощаджень, що своєю чергою надасть змогу державі, урізавши зайві державні витрати, заощаджувати бюджетні кошти. У передвиборному маніфесті висловлювалася думка і про те, що високе оподаткування нівелює, пригнічує дух підприємництва і спричиняє відтік інтелектуальних трудових ресурсів за межі країни¹².

Консерватори були рішуче налаштовані припинити націоналізацію в Британії та створити сприятливі умови для приватного підприємництва. Зокрема зниження на них податкового тиску, поступове зменшення впливу держави на націоналізовані галузі промисловості, підвищення їх конкурентоспроможності через широке залучення приватного капіталу, що сприятиме зменшенню податкового тягара, що лягав на плечі британців-платників податків¹³.

У маніфесті також висловлювався намір консерваторів попереджувати будь-яке зловживання законами вільної конкуренції, дотримання яких, на їхню думку, сприятиме створенню чіткого механізму регулювання ринкових відносин¹⁴.

В інвестиційній політиці консерватори передбачали встановлення високої відсоткової ставки на інвестиційний капітал, що давало б змогу залучати грошові надходження з-за кордону і стимулювати вітчизняних інвесторів вкладати свої капітали у національну економіку, що сприяло б зростанню її ефективності¹⁵.

Партія торі також взяла зобов'язання впроваджувати політику ефективного регіонального розвитку задля створення рівних умов економічного зростання в кожній частині країни. Зокрема прагнення ефективного регулювання розвитку позиціонувалося як одна з найважливіших складових політики консерваторів, їхньої економічної й соціальної стратегії. Економічно більш благополучні та менш благополучні частини Британії страждали від регіонального дисбалансу розвитку, що спричиняв невикористане високозатратне використання ресурсів¹⁶.

У соціальній сфері консерватори визнавали свою неготовність миритися з постійно зростаючим рівнем безробіття, регіональним дисбалансом, що виражався у занепаді й спустошенні низки збиткових підприємницьких зон у старих міських районах. З огляду на цю важливу проблему вони брали на себе зобов'язання відродити їх через посилене кредитування і надання податкових пільг¹⁷.

Торі виступали за надання сільському господарству країни реальної можливості підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва через систему спеціальних податкових пільг. Зокрема зазначалося, що податком не обкладатимуться фермери у разі цільового використання сільськогосподарських споруд у процесі реалізації фермерської діяльності¹⁸.

В освітній політиці консерватори брали на себе зобов'язання надавати перевагу розвитку початковим школам, в яких недостатньо організований навчально-виховний процес може призвести до того, що дитина не зможе реалізувати вповні свої здібності. Загалом освітня політика класифікувалася як одна з найважливіших і найприбутковіших державних інвестицій у національне майбутнє Британії¹⁹.

У передвибірних зобов'язаннях консерваторів висловлювалися сподівання на те, що вдасться зупинити занепад у будівельній справі й реформувати житловий фонд, спрямувавши в нього державні субсидії. Зокрема визначалися три основні аспекти політики у житловому будівництві та управлінні на 1970-ті роки:

- надати житло безпритульним, зосередитися на покращенні умов життя для багатьох сімей, що живуть без сучасних зручностей;
- збільшити кількість власників житла для того, щоб кожен пересічний британець зміг реалізувати своє бажання жити у власній оселі;
- забезпечити орендарям житла правову захищеність, що ґрунтуватиметься на чесних і справедливих домовленостях.

Консерватори планували спонукати місцеву владу продавати муніципальні будинки тим наймачам квартир або будинків, які мають бажання і фінансову спроможність їх купити. Таким способом багато бажаючих із числа тих, хто ще вчора винаймав житло, завтра володітиме ним. Водночас це дало б змогу вивільнити кошти, які місцева влада могла використати для забезпечення житлом людей похилого віку і тих, хто не в змозі зробити це самостійно²⁰.

Загалом зобов'язання консерваторів у соціальній галузі передбачали здійснення значної кількості різноманітних перетворень. Передбачалося надати соціальні переваги тим, кому за 80 років, а вони не отримують пенсії; хронічно хворим дітям із сімей, які знаходяться за межею бідності. Планувалося також здійснити додаткове державне фінансування для чоловіків і жінок, які мали бажання перекваліфікуватися на нові спеціальності. Планувалося кожні два роки переглядати розміри пенсій, щоб переконатись у тому, що люди, які їх отримують, мають достатню купівельну спроможність. Виголошувалося прагнення неухильно підвищувати виплати невиліковно хворим і непрацездатним, а також зобов'язання виділити певну суму з державного бюджету для надання цій категорії населення постійної медичної допомоги²¹.

Консерватори висловлювали і сподівання на поліпшення управління у галузі охорони здоров'я й покращення скоординованості трьох її основних компонентів — лікарень, лікарів, які займаються приватною практикою, та місцевих органів влади, що опікуються медичним обслуговуванням населення. Одночасно визначалися наміри створити можливості для макси-

мально уважного опрацювання зауважень і пропозицій як з боку медпрацівників, так і громадян, які звертаються до медичних установ²².

Партія торі дотримувалася думки про те, що відсутність балансу між центральною й місцевою владою — явище вкрай негативне, тому планувалося відновити рівноправне співвідношення між ними і максимально підвищити повноваження місцевої влади²³.

Консерватори передбачали зупинити зростання злочинності й насилля, зокрема зміцнити сили поліції й розширити програму будівництва в'язниць, взяти під особливо суворий нагляд за найнебезпечнішими злочинцями, внести відповідні зміни до законодавства для того, щоб особа, яка вдалася до насильства, або ж злочинець, який спричинив ушкодження іншій людині або її власності, був зобов'язаний окрім штрафів та інших покарань, накладених згідно з чинними законами, сплачувати додаткову компенсацію постраждалій особі за рішенням суду²⁴.

У жовтні 1970 р. на щорічній конференції консервативної партії Е. Хіт виступив з промовою, в якій наголошував: «Ми повернулися до влади, щоб змінити напрям розвитку історії нашої нації. Це своєрідний виклик, але він відкриває для нас можливість взяти долю нації знову в наші власні руки. Якщо ми виконаємо це завдання, то зможемо розпочати настільки радикальні зміни, революцію настільки тиху і всеохоплюючу, що вона вийде далеко за межі програми для парламенту, якій ми віддані й яку вже почали втілювати, перетне межі десятиріччя і відбуватиметься і в 1980-ті. Нині ми закладаємо її основи для наступних поколінь британців»²⁵.

Згодом у своїх мемуарах Хіт згадував: «Коли я вперше вступив до будинку на Даунінг стріт № 10 як прем'єр-міністр, я сказав: управляти — це служити. Я знав, що попереду чекають тяжкі часи, але був впевнений, що моя країна бачитиме з мого боку постійні щирі прагнення кардинально поліпшити становище всіх британців, без винятку»²⁶.

Задуми Хіта сягали докорінної зміни не лише загального порядку життя, а й створення якісних зрушень у свідомості британців: «Незважаючи на труднощі 1960-х років, залишалося багато людей, чиї спогади про колишню могутність Британії спонукали їх уявляти, що лише колишній статус найбільшої колоніальної імперії гарантує нам блискуче майбутнє. То ж моїм обов'язком було розвіяти цю ілюзію»²⁷.

В основу формування свого уряду Хіт поклав «тіньовий кабінет» консерваторів кінця 1960-х років, проте ані «нові праві», ані «стара гвардія» ключових посад не отримали. Зовні кабінет Е. Хіта не дуже відрізнявся від кабінетів його попередників — А. Дугласа-Х'юма чи Г. Макміллана.

Водночас молоді технократи, яких ще Макміллан залучив до роботи у міністерствах, напрямів, пов'язаних із промисловістю, тепер займали провідні посади в уряді. Зрештою, ще за часи опозиції консерватори неодно-

разово заявляли про свій намір залучити до діяльності державного апарату бізнесменів, підприємців, що могло б зробити його діяльність раціональнішою. «Загалом я зменшив загальну кількість міністерств з 88 до 71, — зазначав Хіт. — Це не було спробою зекономити бюджетні кошти за рахунок 17 міністерських зарплат, як це могло здатися на перший погляд. Просто діяльність невеликої групи фахівців має більшу ефективність, а для дійсних членів кабінету, звичайно, за наявності їхнього власного бажання, з'являється більше можливостей виявити себе, до того ж у такій групі легше дійти згоди і швидко ухвалити рішення»²⁸.

Усі ключові посади в кабінеті так чи інакше були пов'язані з підприємницькою діяльністю, що стало показником зміни концептуального підходу до визначення політичних пріоритетів прем'єр-міністра, оскільки, наприклад, В. Черчилль розглядав промисловість як предмет другорядний порівнянно з важливими питаннями дипломатії. На думку Е. Хіта, «жоден прем'єр-міністр не міг бажати кращої команди для реалізації взятої на озброєння економічної й соціальної стратегії»²⁹.

Сформований Хітом уряд мав у найкоротші строки, згідно із зобов'язаннями, сформульованими у передвиборному маніфесті, розв'язати низку складних проблем економічного й соціального характеру, закладених у перше повоєнне десятиліття, невпинно загострювались і неухильно занурювали Британію в перманентну кризу. Упродовж 1962–1972 рр. державний борг країни зріс більше ніж удвічі³⁰. Частка Великої Британії у промисловому виробництві невпинно падала — з 11,6% 1950 року до 9,3% 1960 року, з 8,3% 1965 року до 7,1% 1970 року. Середньорічний темп зростання валового національного продукту в 1965–1970 рр. знизився до 2,2% з 3,2% у 1958–1961 рр. Незмінно гальмувалися темпи економічного зростання — з 3,2% у 1958–1961 рр. до 2,2% у 1965–1970 рр. Відповідно зменшувалися можливості для адекватного розвитку державних соціальних систем. Знижувалися темпи приросту доходів населення, виплат за соціальним страхуванням. За рівнем життя країна перебувала на одному з останніх місць у Західній Європі. У 1970-ті роки ХХ ст. рівень життя був на 20–25% нижчим, аніж у ФРН і Франції і становив 92% середнього західноєвропейського³¹.

Британія виявилася практично єдиною західноєвропейською країною, що не переживала «економічного дива». В уяві спочатку фахівців, а згодом широкого громадського загалу вона почала сприйматися як «хвора людина Європи», не як Велика Британія, а як «Мала Англія», і це природно не могло не принижувати британців психологічно, не ображати притаманне їм почуття національної гідності³².

Водночас до кінця 1960-х років швидкими темпами наростала страйкова активність. Якщо впродовж 1960-х років кількість утрачених у результаті страйків робочих днів становила у середньому 3 млн., то на 1969 р. вона

зросла до 6,8 млн.³³ Водночас відбувалося досить різке полівіння низки впливових профспілок, посилювалося ліве крило лейбористської партії, помітно зростала загальна соціальна напруженість у країні. Спроба лейбористського уряду провести 1969 року через парламент законопроект, що обмежував право трейд-юніонів на страйк і закликаючи їх до конструктивнішої співпраці з підприємцями та урядом, наштовхнувся на жорсткий спротив з боку профспілок, що призвело до широкої дискусії всередині лейбористської партії й зняття його з обговорення у Палаті Громад.

Закономірним стало те, що одним із перших кроків уряду Е. Хіта стала розробка і проведення через парламент закону, який жорстко обмежував права профспілок і особливо право на страйк. Впливові представники бізнесу й широкі громадські кола пов'язували з приходом до влади Е. Хіта надії на те, що він нарешті покладе край анархії у відносинах на виробництві, обмежить експансію держави, у результаті чого Британія зможе більш органічно вписатися в динамічне Європейське Економічне Співтовариство з усім його потужним потенціалом.

Більшою мірою ці надії були пов'язані з тим, що на відміну від своїх попередників, які належали до аристократичного консервативного кола, Хіт був людиною, зобов'язаною своїм проривом на політичний олімп лише самому собі. Він самотужки здійснив карколомну політичну кар'єру. На перших в історії консервативної партії виборах лідера він отримав переконливу перемогу над своїм іменитим суперником. Йому віддала свої голоси більша частина членів консервативної партії, яких не влаштував її попередній курс. виправдовуючи їхні сподівання, Е. Хіт заявив у жовтні 1970 р., що прихід до влади консерваторів знаменував початок «тихої революції», а його особисте призначення на посаду прем'єр-міністра Британії змінить хід історичного розвитку³⁴.

Уже 1970 року було введено нову систему бюджетного планування за схемою «планування — програмування — бюджетування», що передбачала зведення ролі держави до мінімуму. Водночас того ж року створено Центральний штаб аналізу політики як підрозділу її програмування.

Одним з перших завдань, за вирішення якого взявся уряд, була проблема власності. За оцінкою експертів, найбільш збитковою частиною британської економіки був її націоналізований сектор. Ще 1965 року було оголошено, що національне управління вугільної промисловості (НУВП) заборгувало у бюджет 1 млрд. ф. ст., з якого 450 млн. було погашено за рахунок державних субсидій, але у грудні 1972 р. із загального боргу НУВП знову довелося списувати чергові 450 млн. ф. ст., до того ж йому було надано додаткових грантів і державних субсидій на суму 540 млн. ф. ст. Того ж місяця було опубліковано дані про те, що загальний борг націоналізованих галузей становив 2 млрд. 934 млн. ф. ст.³⁵

Упродовж другої половини 1960-х років націоналізований сектор був суттєво розширений лейбористами і 1970 року 20% промисловості з ¼ робітників перебувало у власності держави. Проте 1970 року після приходу до влади консерваторів державна стратегія у соціально-економічній галузі кардинально змінилась. Лідер консерваторів Е. Хіт проголосив курс на обмеження втручання держави в економіку, стимулювання конкуренції та активності бізнесу. Ключовим питанням окреслювалася політика уряду щодо фірм приватного й державного сектору, що неухильно втрачали здатність вистояти у конкурентній боротьбі й перебували на межі банкрутства. Міністр торгівлі й промисловості Джон Девіс називав такі компанії «кульгавими качками»³⁶, нездатними існувати без сторонньої допомоги. Після парламентських виборів він заявив, що уряд не має наміру надалі підтримувати фірми, що не здатні самостійно вистояти на ногах, і буде надавати допомогу лише тим, які доведуть, що подібна допомога стане доречною. Однак, як зазначав С. Перегудов, надалі уряд Хіта надавав субсидії все більшій кількості фірм і насамперед великим власникам. Варто зазначити, що вагому роль у перенесенні акценту з вільної конкуренції на субсидування відіграла переконаність Хіта та його соратників у тому, що в тогочасних складних умовах державне стимулювання інвестицій і технологічної модернізації, іншими словами активна промислова політика, є найдієвішим засобом виведення країни із прориву³⁷.

Під впливом зазначених вище антиетатичних та антиколективістських настроїв Е. Хіт та його однодумці пішли на суттєвий перегляд соціально-економічної політики, що проводилась у повоєнній Британії і наважилися заявити про майже «революційний» розрив з нею.

Заслугує на увагу той факт, що напередодні парламентських виборів 1970 р. газета «Обзервер» зазначала, що позиція, обрана на той час Е. Хітом, символізувала «другого Хіта» (Mr. Heath Mark II), яким він став лише останнім часом, тоді як «перший Хіт», яким він був у момент обрання лідером партії, — «це був економічно орієнтований технократ, націлений як і Г. Вільсон на модернізацію Британії за допомогою активного державного втручання в економічну та соціальну сферу життя»³⁸.

Прийшовши до влади, Е. Хіт іде на розпродаж державних підприємств, заохочуючи проникнення приватного капіталу в націоналізовані галузі. Так, наприклад, приватним корпораціям було продано західноафриканські авіалінії вартістю 10 млн. ф. ст., які раніше належали державній компанії ВОАС, авіалінії Лондонсько-Паризької служби компанії ВЕА вартістю 2 млн. ф. ст. та авіалінії туристичної фірми «Томас Кук», було також приватизовано доки «Атлантичної пароходної навігації» та інших подібних державних фірм вартістю у 5,5 млн. ф. ст. Проте радянський історик-британіст К. Худолей вважає, що в період прем'єрства Е. Хіта денационалізація була «повзучою», тобто здійснювалася вкрай поступово і повільно³⁹.

Одночасно уряд Хіта взяв курс на зменшення асигнувань державних підприємств. Так, у грудні 1973 р. було оголошено скорочення державних асигнувань націоналізованим галузям промисловості на 264 млн. фунтів стерлінгів, а транспортному сектору на 212 млн. ф. ст.⁴⁰

Показовим прикладом компромісу на шляху до збалансованості у співвідношенні державного стимулювання підприємств і прагненням оздоровити економічну ситуацію ринковими важелями можна вважати оголошення Глазго 1971 року «спеціальною зоною розвитку», що отримувала право на певні державні дотації, зокрема на розвиток будівельної промисловості та інфраструктури із залученням великої кількості робітників⁴¹. Пізніше такими зонами було оголошено Таїнсайд, Уірсайд тощо — практика, що почала широко застосовуватись у подальшому в політиці М. Тетчер під час її перебування на посаді прем'єр-міністра, коли було створено 25 так званих «промислових зон» у відсталих районах, уражених економічною депресією⁴².

Уряд Хіта робив спроби виконувати й інші завдання, заявлені у маніфесті консерваторів під час передвиборної кампанії. Зокрема простежуються практичні кроки щодо реформування податкової системи. Упродовж 1964–1970 рр. Вільсон підвищив податки на 3 млрд. фунтів, Хіт же прагнув суттєво знизити їх. Так, зокрема перший бюджет консерваторів передбачав зниження ставки прибуткового податку на 6 пенсів з кожного фунта. Від такого заходу найбільшу вигоду отримували особи з високими доходами, що сприяло їхній легалізації та, відповідно, вело до збільшення відрахувань до державного фонду, а також заохочувало до розширення виробництва. Водночас було знижено податок на прибуток корпорацій, скасовано податок на регулювання зайнятості тощо. Уведено вільну норму (100%) амортизаційних відрахувань, збільшено податкові знижки на початкове інвестування у нове промислове будівництво та ін.⁴³

Однією з найбільших проблем для уряду торі залишалась інфляція. Зокрема Хіт зазначав, що «інфляція — це не лише знищення і постійне руйнування економіки, це головна причина соціальної несправедливості, що завжди найбільше зачіпає найбідніших і найслабших. Основна причина зростання цін — це лейбористська політика високих податків і девальвація⁴⁴.

У травні 1969 р. рівень заробітної платні зріс у середньому на 4,6%. У грудні цього ж року він підвищився на 9,9%, а у липні 1970 р. — на 15,2%. Отже, заробітна платня зростала набагато швидше, ніж середня продуктивність праці. Так, за даними кінця 1970 р. заробітна платня зростала на 14% щорічно, ціни — на 7%, а продуктивність — на 3% з розрахунку на одного британця⁴⁵.

З січня 1971 р. було посилено контроль за рухом валюти, з квітня облікова ставка Англійського банку була знижена із 7% до 6%. У грудні

1971 р. укладено Смітсоніанські угоди, за якими середній курс англійського фунту стерлінгу було встановлено щодо американського долара, і хоча межі його коливалися, всі обмеження щодо переміщення валюти було скасовано. Своєю чергою члени ЕЕС 1972 року домовилися про подвійне регулювання своїх курсів щодо долара і один до одного. Однак фунт стерлінгів падав і Хіт відмовився від системи подвійного регулювання і встановив, так званий «плаваючий курс». І хоча 1973 року курс стабілізувався, 1974 року він знову знизився внаслідок нафтової кризи середини 1970-х років⁴⁶.

У передвиборному маніфесті консерватори оголошували себе противниками вимушеного регулювання цін і доходів. Проте з огляду на кризову ситуацію вони змушені були вдатися до застосування контролю, який називають «антиінфляційною політикою», що складалася з трьох фаз:

- перша фаза розпочалась 6 листопада 1972 р. і тривала 150 днів: заборонялося будь-яке підвищення заробітної платні вище існуючого рівня і заморожувались деякі види цін і доходів, квартплата тощо;
- друга — тривала з квітня до осені 1973 р.; упродовж неї дозволялося збільшувати заробітну платню максимум на 1 фунт + 4% для всієї професійної групи (але лише один раз на рік);
- третя фаза тривала впродовж листопада 1973 р. і допускала підвищення заробітної платні на 7% для кожної професійної групи.

1972 року, вперше за повоєнні роки, безробіття перевищило 1 млн.⁴⁷

За таких умов «першочерговим завданням було взяти під контроль інфляцію, — писав Хіт, — до більш далекоглядних цілей ми відносили досягнення «повної зайнятості та ефективного політичного регулювання»⁴⁸.

Видатний британський політик кінця ХІХ ст. Б. Дізраелі вказував на те, що, якщо жодні соціальні реформи щодо поліпшення умов існування робочого люду не будуть негайно здійснені, то наслідком такого нехтування їхніми інтересами може бути революція. Революції не сталося, але свавілля тред-юніонів зростало з кожним днем. 1973 рік знаменувався черговим підвищенням темпів інфляції, що провокувало профспілки на висування вимог підвищення заробітної платні й тягло за собою активізацію страйкових рухів і встановлення урядом, як відповідь на неї, триденного робочого тижня, що коштував країні 2 млрд. ф. ст. Цей крок, тобто введення триденного робочого тижня, був битвою, яку уряд назвав «найсерйознішим випробуванням повоєнного часу»⁴⁹.

«Тред-юніони загрожували не лише нашому економічному та промисловому процвітання, а й нашій політичній стабільності», — зазначав Е. Хіт. Упродовж 1960-х років страйкова активність невпинно зростала. Згідно з офіційними даними, 1967 року в країні налічувалося 600 профспілок, 262 з яких налічували менше 500 членів. На початок 1970-х років лише профспілки інженерів і робітників транспортного сектору налічували більше ніж мільйон

членів кожна. 1971–1972 рр. характеризувалися стихійною хвилею страйків. Кількість утрачених робочих днів 1970 року становила 11 млн., 1971 року — 13,5 млн., а 1972 року — 24 млн. 1972 року вибухнув страйк гірняків, який у пресі був названий «шістьма тижнями, які приголомшили торизм»⁵⁰.

На щорічній конференції консервативної партії у жовтні 1970 р. впливовий член консервативного уряду — міністр фінансів А. Барбер — констатував: «Страйк тримає країну в становищі жертви, до грудей якої представлено штик. Ми можемо тільки в один спосіб покінчити із шантажем профспілок — виявити твердість і не дати себе залякати»⁵¹. Ці слова стали у подальшому політичним гаслом консервативної партії.

У жовтні 1970 р. у вигляді консультативного документа уряд виніс на обговорення законопроект «Про відносини у промисловості», схвалений парламентом у серпні 1971 р. У вступній частині до закону констатовалось, що важливим симптомом недосконалих виробничих відносин виступають страйки. До того ж вони сприяють подальшому погіршенню цих відносин⁵².

Суть акту — мінімізація прав профспілок. Він забороняв неофіційні страйки, страйки солідарності й політичні страйки. Створювався Національний трибунал із відносин у промисловості (НСВП), який мав повноваження на проведення таких «надзвичайних процедур»: відкладати страйк на 60 днів і вимагати від профспілок проведення голосування всіх його членів з питання її початку. Закон послаблював їхні позиції насамперед на рівні підприємства. Підприємцям своєю чергою надавалися переваги у веденні колективних переговорів, що полегшувало їхнє втручання у внутрішні справи тред-юніонів⁵³.

Як зазначає російська дослідниця британського профспілкового руху А. Байкова, «формально право трудящих на страйк зберігалось. Водночас використання цього права було пов'язане з досить жорсткими обмеженнями, що фактично зводило страйкову боротьбу до рідких епізодів, що не псували загальної картини капіталістичних виробничих відносин»⁵³. Такої ж думки щодо закону «Про відносини у промисловості» дотримується російський історик-британіст С. Перегудов, називаючи його «дулом пістолета, націленого у серце тред-юніонів»⁵⁴.

Водночас член консервативного кабінету Р. Карр оцінював цей документ так: «Цей акт по суті створено для послаблення постійного протистояння між бажанням індивіда мати повну свободу дій і суспільною необхідністю мати належний рівень дисципліни... необмежена свобода знищує сама себе... Свобода не може існувати без порядку, так само як права без обов'язків»⁵⁵.

На думку Е. Хіта «це не був спосіб наступу на тред-юніони або на робітників. Навпаки, ми хотіли закріпити у ньому кілька додаткових нових законних прав»⁵⁶.

Кінець 1970 р. — початок 1971 р. стали помітними у Британії низкою великих політичних страйків, що супроводжувалися масовими вуличними демонстраціями. До них приєдналися страйкуючі гірники (лютий 1972 р.), залізничники (квітень—червень 1972 р.), докери (літо 1972 р.). За таких умов уряд Хіта змушений був піти на вагомі поступки щодо страйкуючих і задовольнити їхні вимоги щодо підвищення заробітної платні, що продемонструвало низьку дієвість акту 1971 р. і неспроможність уряду Хіта знайти спільну мову з тред-юніонами. Страйкова активність у країні неухильно зростала. До лав страйкуючих поступово приєднувалися загони кваліфікованих робітників, а згодом і службовці, що у підсумку призвело до подальшої політизації страйків і багато в чому спричинило поразку консервативної партії на парламентських виборах 1974 р. Того ж року в серпні було анульовано акт «Про виробничі відносини»⁵⁷.

Більш вдалим для уряду Хіта виявилось реформування місцевого апарату управління. Акт 1972 р. «Про місцеве управління» був спробою ґрунтовного перегляду та осучаснення системи місцевої влади⁵⁸. Кількість органів місцевого управління у Британії зменшилася з 1200 до 400. Ради у графствах мали переорієнтуватися на виконання функцій стратегічного характеру, тоді як приблизно 330 органів районного управління мали здійснювати планування і контроль за житловим будівництвом й розподілом житла, навколишнім середовищем та охороною здоров'я. Було введено посади омбудсменів, тобто осіб, які приймали скарги та зауваження від громадян щодо роботи тих чи інших органів влади для підвищення рівня відповідальності влади перед населенням. «Усі ці нововведення базувалися на принципі субсидіарності й відображали наше прагнення зробити місцеву владу максимально близькою й підконтрольною місцевому населенню», — підсумовував Хіт⁵⁹.

На початку 1970-х років знайдено поклади нафти у Північному морі. Уряд Хіта взяв курс на передачу цієї галузі в сектор приватної власності, що мало залучити максимальну суму державних і приватних коштів на розвиток цієї стратегічно важливої галузі й хоча б частково, але оперативно зняти напругу в енергетичному постачанні. До 1974 р. 38% оціненого потенціалу розвіданих покладів контролювалось американськими монополіями, 18% — компаніями інших країн, доля ж британських компаній становила 44%. Водночас енергетична криза 1973 р. вказала на необхідність установити оптимальне співвідношення у виробництві палива та енергії між використанням вугілля, нафти з Північного моря, природного газу та ядерної енергії. Так, зокрема перша платформа для видобутку нафти з Північного моря мала бути встановлена 1974 року і в перспективі до 1980 р. мала задовольнити більшу частину національних потреб Британії в енергетичних ресурсах⁶⁰.

У липні 1971 р. видано Білу книгу «Справедливий курс у житловому будівництві», в якій зазначалися умови вибору для британських родин між придбанням житла та орендою, а також установлення справедливості між громадянами шляхом надання їм певних пільг при виплатах за житлову площу. Законом «Про житлове будівництво» запроваджувалась єдина схема, за якої квартплата залежала від розмірів сім'ї та її доходів, а також передбачалися спеціальні пільги для інвалідів⁶¹.

Уряд докладав чимало зусиль до заохочення продажу муніципальних будинків мешканцям, які в них проживали. 1972 року у приватну власність передано 45 тис. помешкань. Того ж року понад чверть мільйона найкращих житлових будинків у державному секторі було введено в експлуатацію⁶².

Упродовж перших трьох років існування кабінету майже 1 млн. людей уперше стали власниками житла. «Ми намагалися стимулювати місцеві органи влади проводити продаж із своїх житлових фондів, одночасно слідкуючи за тим, щоб люди не могли одразу ж перепродати щойно отриману власність», — зазначає Е. Хіт⁶³. Варто зазначити, що широка приватизація житла продовжувалась і поглиблювалась у період прем'єрства М. Тетчер.

1973 року всі громадянські служби об'єднувались в єдину Національну службу з охорони здоров'я, керівництво якою здійснював державний секретар у справах соціального забезпечення. З відання місцевих органів вилучалися центри з охорони здоров'я і материнства, медичного обслуговування шкіл і дитячих установ, організація вакцинацій тощо, натомість вся територія поділялася на 14 регіонів з однаковою кількістю населення у 3 млн. осіб. Управління цієї сфери відтепер ставало централізованим, надаючи всім жителям країни бути рівноправними щодо якості і обсягів медичного забезпечення, що стало показником визнання державою своїх соціальних функцій⁶⁴.

У галузі охорони здоров'я консервативний уряд розробив спеціальний план, за яким передбачалося замінити 700 правлінь лікарень і місцевих комітетів з питань охорони здоров'я на 14 регіональних і 90 територіальних органів влади з охорони здоров'я та 200 районних управлінських команд із Громадськими Радами Здоров'я для нагляду за кожною з них. Були створені чіткі рекомендації та інструкції для щоденної роботи і взаємодії між підрозділами. Уперше в історії Британії саме органи з охорони здоров'я були відповідальні за планування роботи всіх служб у цій галузі, а не тільки за налагодження механізму надання першої медичної допомоги. Загалом підвищення витрат на цю галузь за 1970–1973 рр. становило 4% щорічно з урахуванням інфляції⁶⁵.

Водночас встановлювався облік усіх соціальних працівників, які виконували неоціненну, почасти невдячну роботу для того, щоб гарантувати

належний нагляд за найбільш небезпечними, найвразливішими представниками британського суспільства⁶⁶.

Досить активною була діяльність консерваторів і в галузі освіти. На думку Хіта, «Надійна освітня система — одна з найважливіших умов будь-якого сучасного суспільства. Коли 1970 року ми прийшли до влади, то бачили як багато роботи необхідно здійснити в цій галузі, що стала жертвою соціалістичного догматизму наприкінці 1960-х років»⁶⁷.

Консерватори розробили спеціальну програму пріоритетних напрямів в освіті, яка давала змогу суттєво підвищити рівень освіти на території всієї країни. 1971 року розпочато масштабне будівництво приміщень для початкових шкіл, створено спеціальний комітет для підвищення освітніх стандартів, підвищено вік випускників з 15 до 16 років (починаючи з 1972 р.). 1973 року уряд консерваторів оприлюднив свою освітню стратегію, що передбачала забезпечення безкоштовної початкової освіти всім тим, хто її потребує та збільшення кількості шкільних учителів до 150 тис. «Якби не наша поразка 1974 року, всі ці кроки, безперечно, були б втілені в життя», — зазначав Хіт⁶⁸.

Незважаючи на суттєві позитивні зрушення, значна частина проблем тогочасного британського суспільства так і не була розв'язана, що змусило уряд торі змінити свій політичний курс. Алан Уолтерс, радник Хіта з питань внутрішньої політики, уважав, що його уряд поступово почав відходити від проголошених ним у передвиборній програмі положень. Насправді ж економічні труднощі, насамперед зростання темпів інфляції, рівня безробіття, змусили Хіта зменшити неоліберальний запал своїх колег⁶⁹.

Досить поширеною в історичній науковій літературі є думка про те, що саме 1972 р. став поворотним у політиці Хіта та його команди у бік до збільшення ролі держави в економічному секторі. Зміна політики Е. Хіта отримала назву повороту на 180 градусів, повороту назад, а в англійській мові варіанті — U-turn⁷⁰.

«Мені подобалася моя міністерська кар'єра на її початковому етапі, — пише про ті часи в своїх мемуарах Маргарет Тетчер. Водночас я не могла не помічати дивної суперечності поведінці моїх колег. Те, що вони говорили, і те, що вони робили, здавалося, перебуває в різних площинах. Їхні міркування про вільне підприємництво, антисоціалізм і національні інтереси легко злітали з їхніх вуст, тоді як в реальному житті вони проводили зовсім іншу політику. Однак як малосвідченому молодому міністру мені доводилося миритися з цим. Коли ми перейшли в опозицію після поразок 1964 р. та 1966 р., я приєдналася до Хіта у переосмисленні концепції консервативної партії, що власне було передвісником того, що пізніше буде названо тетчеризмом⁷¹.

Насправді, 1972 р. став визначальним і поворотним у політиці консерваторів, особливо після прийняття акта «Про промисловість», яким було

суттєво збільшено втручання держави в сферу економіки, зростання державних соціальних витрат. Хоча Е. Хіт у своїх спогадах такі зміни класифікує, як вимушені кроки для розв'язання нагальних проблем британського суспільства, а не зміну політичного курсу консерваторів⁷². Свого часу положення, викладені у маніфесті 1970 р., стали очевидним відходом від традиційної політики консенсусу, адже вони були спрямовані проти втручання держави у промисловість, закликали до зменшення державних соціальних витрат і податків, переорієнтації на адресну соціальну допомогу і створення законодавства, здатного обмежити свавілля тред-юніонів. Проте із часом Хіт відійшов від виконання проголошених постулатів і на практиці дотримувався інших орієнтирів.

Російський дослідник С. Перегудов зазначає, що ініціатива повороту стратегії консервативної партії спочатку виходила не від самого Хіта, а швидше за все від його впливових міністрів. Ще восени 1970 р. преса звертала увагу на тиск, що здійснювали на Хіта консервативні діячі, очолювані Модлінгом, що належали до старої гвардії торі, схилиючи його до політики інтенсифікації економічного зростання та обмеження цін і прибутків. Пресінг Хіта поміркованими консерваторами його кабінету посилювався до осені 1971 р., коли останні домоглися підтримки прем'єр-міністром своєї позиції. Активізація поміркованого крила консервативної партії, що наполягало на поверненні до традиційних канонів соціально-економічної політики, знайшло своє відображення у помітному пожвавленні діяльності групи «За економічний і соціальний торизм», очолюваний одним із найближчих соратників Хіта, членом його кабінету П. Уокеамом. Окрім нього, до складу групи ввійшли два члени кабінету і сімнадцять молодших міністрів, а також приблизно тридцять членів парламенту, тих, які сидять на задніх лавах.

За таких умов, уряд круто змінив свою лінію стосовно робітничого та профспілкового руху, виступивши з низкою ініціатив, спрямованих на конструктивну співпрацю з ними. Профспілкові діячі вищого рангу запрошувалися на перемовини з міністрами. Посилилася роль створеної Г. Макмілланом 1961 року Національної ради економічного розвитку, в якій були представники від підприємців, уряду та профспілок. По суті це було повернення до тієї моделі співпраці соціальних партнерів і держави, що отримала назву спочатку у спеціальній, а потім і в більш популярній літературі «корпоративістського» або, точніше, «неокорпоративістського» спрямування⁷³.

До 1972 р. уряд Хіта помітно відійшов і від стратегії обмеження соціальних витрат і соціальних функцій держави, а також від проголошеної відразу після приходу до влади лінії на відмову від державного регулювання цін і заробітної платні. Отже, за всіма трьома основними напрямками своєї

діяльності — політики щодо профспілок, державного регулювання економіки й соціальної активності держави — вже через півтора роки після приходу до влади уряд Хіта здійснив маневр, який майже відразу одержав назву «поворот на 180°»⁷⁴.

Кардинальна зміна внутрішньополітичної стратегії уряду Хіта неминуче викликала загострення суперечностей усередині консервативної партії, зокрема протест з боку найстійкіших прихильників «тихої революції».

Проте тільки один молодший міністр Міністерства торгівлі й промисловості Н. Рідлі, який не приховував своїх праворадикальних переконань і став незабаром одним із найближчих однодумців Тетчер, подав у відставку. Як він пише у своїх спогадах, Хіт, знаючи його погляди, вирішив «відсунути його у бік» і запропонував зайняти йому посаду міністра мистецтв, на що Рідлі заявив, що «не хоче більше мати жодних справ з цим урядом». «Це була, — пише він, — моя перша політична відставка. І я був єдиним, хто зробив це»⁷⁵.

До осені 1973 р. соціально-економічна ситуація в країні неминуче загострювалась. Як і передбачали економісти, почала зростати інфляція, що спонукало профспілки висувати все нові й нові вимоги про підвищення заробітної платні. У результаті тимчасове послаблення страйкової хвилі стало знову загрозливо наростати. Спроба уряду поставити заслін на шляху неконтрольованого зростання заробітної платні й таким способом перервати інфляційну спіраль, викликала різке зростання невдоволення тред-юніонів. Усі зусилля Хіта та його уряду домовитись із профспілками і в рамках корпоративного трикутника, і поза ним не дали позитивних результатів. З кінця 1973 р. тред-юніони шахтарів оголосила про припинення наднормових робіт, а згодом розпочався повномасштабний страйк. У хід були пущені найжорсткіші форми боротьби, у тому числі масове пікетування, у результаті якого були паралізовані життєво важливі канали енергопостачання.

1973 року на 20% зросли ціни, підвищився рівень безробіття до 2,25 млн. осіб. Країну охопила світова енергетична криза, обсяг промислового виробництва скоротився на 30%, 1973 року дефіцит платіжного балансу сягнув 2500 млн. ф. ст., зовнішньоторговельний дефіцит становив 2,34 млрд. ф. ст., дефіцит торговельного балансу на січень 1974 р. становив 383 млн. ф. ст.⁷⁶

У такий складний для Британії та уряду Е. Хіта час 1 лютого 1974 р. після старту передвиборної кампанії в країні розпочався національний страйк гірників, до участі в якому висловили готовність приєднатися: машино- та суднобудівники, поліграфісти, моряки торговельного флоту.

Сповнений рішучості не йти на нову капітуляцію, уряд Хіта оголосив на початку 1974 р. введення триденного робочого тижня, що коштувало

економіці країни приблизно 2 млрд. ф. ст. Коли стало остаточно зрозуміло, що домовитися не вдасться (профспілка вимагала підвищити вдвічі, більше того, на що був готовий піти уряд), Хіт оголосив про те, що спір між профспілками та урядом може бути вирішено тільки самим народом, тобто на загальних парламентських виборах⁷⁷.

Оскільки за розрахунками уряду відповідь переважної більшості виборців могла бути тільки на його користь, він розраховував на порівняно легку перемогу. Виборець, проте, не прийняв цієї логіки і твердо вирішив, що на виборах він все ж мав вирішувати не на користь уряду чи профспілок, а робити вибір між двома, претендуючими на владу партіями, тобто консерваторами і лейбористами.

Під час парламентських виборів у лютому 1974 р. консервативна партія зазнала тяжкої поразки, зібравши всього 38% голосів (на всіх інших виборах вона отримувала від 40 до 50%). Щоправда, її головний суперник — лейбористи — отримали ще менше — всього 37,2%, але завдяки особливостям виборчої системи саме у лейбористів виявилася відносна більшість місць у парламенті і їм було доручено сформувати уряд. Найбільший успіх на цих виборах випав на долю «третіх» партій, тобто лібералів і національних партій Шотландії та Уельсу, що зібрали загалом приблизно чверть усіх голосів⁷⁸. Поразка консерваторів на виборах і їхній перехід в опозицію, на думку С. Перегудова, принципово змінила ситуацію і в самій партії торі, і її верхніх ешелонах. По-перше, положення опозиційної партії зумовлювало більш вільну, «розкуту» поведінку представників різних течій та угруповань у ній. По-друге, сам факт поразки партії неминуче послаблював позиції її лідера як з точки зору його особистого авторитету, так і авторитету проведеної ним політики⁷⁹.

Як зазначалося в одній із британських газет, після свого прем'єрства решту життя Е. Хіт прагнув виправити негативне враження людей від того періоду. Однак насправді, реформи 1970–1974 рр. були одними з наймасштабніших у Британії новітнього часу, оскільки вони охоплювали економіку, парламент, міністерства, місцеві органи влади, освіту, охорону здоров'я тощо. У них втілювалося прагнення знищити найбільш очевидні анахронізми. Та спроби Хіта на початку 1970-х років реалізувати низку неоліберальних кроків припадали на час, коли післявоєнний міжнародний консенсус ще зберігав запас надійності⁸⁰.

Водночас варто зазначити, що своєю стратегією «тихої революції» Е. Хіт уперше в історії Великої Британії ХХ ст. проголосив основні засади неоконсерватизму, що концептуально продовжували формуватися після його поразки на парламентських виборах 1974 р. і відставки з посади лідера консервативної партії. З травня 1979 р. його наступниця на посаді прем'єр-міністра М. Тетчер успішно використала ідеї й досвід свого попередника і

довела їх дієвість та ефективність. Власне вона завершила кардинальний поворот у розвитку консервативної партії й Великої Британії, повернувши їй економічну, соціальну, політичну стабільність і гідне місце серед світової спільноти, поширила у світовій теорії й практиці унікальне явище «тетчеризму», зародження і перші кроки якого припадають на період перебування при владі консервативного уряду Е. Хіта.

¹ Heath E. *The Course of My Life*. — L., 1998. — P. 302–303.

² *The Times*, June 22, 1970. P. 2; *Tribune*, June 29, 1970. P. 8.

³ Жигалов И.И. *Современная история Великобритании (1945–1975)*. — М., 1978. — С. 14.

⁴ Bruse-Garding J. *What ever Happened to the Quset Revolution?*. — L., 1984. — P. 7.

⁵ Перегудов С.П. *Политические сдвиги в странах Запада: Конец 70–80-х гг.* — М., 1989. — С.122.

⁶ *The Conservative Manifesto: 1970, A Better Tomorrow* <http://www.psr.keele.ac.uk>.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Худoley К.К. *Внутреполитическая борьба 1970–1974 гг. в Векликобритании*. — 1984. — С. 36.

²⁶ Heath E. *Op. cit.* — P. 310.

²⁷ Ibid. — P. 329.

²⁸ Худoley К.К. *Указ. соч.* — С. 52.

²⁹ Heath E. *Op. cit.* — P. 311.

- ³⁰ Горбик В.О. Британія: суперечності і проблеми. — К., 1980. — С. 8.
- ³¹ Перегудов С.П. Тетчер и тетчеризм. — М., 1996. — С. 75–76.
- ³² Там же. — С. 23.
- ³³ Байкова А.Н. Профсоюзное движение Великобритании 70–80-х. — М., 1990. — С. 318.
- ³⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 24.
- ³⁵ Wilson E. A very British Miracle. Failure of Thatcherism. — L., 1980. — P. 7.
- ³⁶ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 28.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 75.
- ⁴⁰ Там же. — С. 76.
- ⁴¹ Там же. — С. 80.
- ⁴² Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 161–162.
- ⁴³ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 84–85.
- ⁴⁴ Heath E. Op. cit. — P. 327.
- ⁴⁵ —P. 325.
- ⁴⁶ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 83–84.
- ⁴⁷ Там же. — С. 88.
- ⁴⁸ Heath E. Op. cit. — P. 319.
- ⁴⁹ Перегудов С.П. «Тихая революция» Эдварда Хита // Мировая экономика и международные отношения. — 1971. — № 4 — С. 18–23.
- ⁵⁰ Байкова А.Н. Указ. соч. — С. 155.
- ⁵¹ Там же. — С. 157.
- ⁵² Там же. — С. 158.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 25.
- ⁵⁵ Heath E. Op. cit. — P. 334.
- ⁵⁶ Ibid. — P. 335.
- ⁵⁷ Степанова Н.М. Британский неоконсерватизм и трудящиеся, 70–80-е годы. — М., 1982. — С. 189.
- ⁵⁸ Heath E. Op. cit. — P. 447.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 82.
- ⁶¹ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 90.
- ⁶² Горбик В.О. Вказ праця. — С. 71.
- ⁶³ Heath E. Op. cit. — P. 454.
- ⁶⁴ Худoley К.К. Указ. соч. — С. 92.
- ⁶⁵ Heath E. Op. cit. — P. 451–452.
- ⁶⁶ Ibid. — P. 453.

⁶⁷ Ibid. — P. 447.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Thatcher M. The Downing Street Years. — L.: Harper Collins Publishers, 1993. — P. 182.

⁷⁰ Громыко А. Политический реформизм в Великобритании (1970–1990-е годы). — М., 2001. — С. 19.

⁷¹ Thatcher M. Op. cit. — P. 13–14.

⁷² Boothroyd David. The history of British political parties. London, 2001. — P. 67.

⁷³ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 29.

⁷³ Thatcher M. Op. cit. — P. 167.

⁷⁴ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 27.

⁷⁵ Boothroyd David. Op. cit. — P. 91.

⁷⁶ Ibid. — P. 117.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Business and Politics in Britain. — L., 1977. — P. 90–95.

⁷⁹ Перегудов С.П. Указ. соч. — С. 32.

⁸⁰ Громыко А. Указ. соч. — С. 27.

В статье «исследуется политическая, экономическая и социальная стратегия консервативного кабинета Э. Хита, которая вошла в британскую историю второй половины XX ст. как «тихая революция» Эдварда Хита. Автором статьи определены главные составные внутреннеполитического курса консервативного правительства Э. Хита, которые в дальнейшем составили идеологические основы тетчеризма.

Ключевые слова: *постиндустриальная эпоха, парламентские выборы, традиционный консерватизм, стратегия, «тихая революция» Эдварда Хита, национализированные отрасли, тред-юнионы, стачечная борьба, приватизация, корпоративизм.*

In the article the «Domestic policy of the British conservative government of Edward Heath 1970–1974». political, economic and social strategy of conservative cabinet of E. Heath is investigated. This strategy has entered in British history of the second half of XX century as «the quiet revolution» of Edward Heath. The basic constituents of domestic policy course of conservative government of E. Heath are certain an author and in future they laid down an ideological foundation of Thatcherism.

Key words: *postindustrial twenty-four hours (round the clock), parliamentary elections, traditional conservatism, strategy, «the quiet revolution» of Edward Heath, nationalized industries, trade unions, striking fight, privatizing, corporatism.*